

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK

UOT - 811.11-112

BABA MƏHƏRRƏMLİ*

NOSTRATİK DİLÇİLİYİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə nostratik dilçiliyin nəzəri aspektləri geniş şəkildə təhlil olunur və bu nəzəriyyənin mahiyyəti haqqında olan fikirlər analiz edilir. Müasir dünya dillərində ortağ söz kökləri min illər ərzində morfonoloji dəyişmələrə, kök+şəkilçi fuziallaşmalarına məruz qalsalar da, etimoloji tədqiqatların köməyi ilə onların mənşə birliyini isbat etmək mümkündür. Doğrudur, dünya dillərinin bugünkü mənzərəsi ilə genetik birliyi sübut etmək bir qədər çətinidir. Ancaq son dövrlərdə müxtəlif dillərə aid etimoloji lüğətlərin sürətlə nəşr olunması, elektron resursların artması müxtəlif sistemli dillərdə qədim söz köklərinin kompleks müqayisəsini aparmağa imkan verir. Fərqli dillərə aid etimoloji lüğətlərdəki dil faktlarını müqayisəyə cəlb etdikdə kök sözlərin həm fonologiyasında, həm də semantikasındakı inanılmaz bənzərliklərə qarşılaşırıq. Dilin dərin qatlarına endikdə dünya dillərinin qohumluğu daha çox nəzərə çarpır. Səs refleksləri, səs keçidləri, metateza, proteza, reduksiya hadisələri, fonotaktika xüsusiyyətləri nostratik köklərin etimoloji şərhində mütləq nəzərə alınmalıdır. Hər bir dildə kök sözlərdə modifikasiyalar nə qədər sürətli olursa-olsun, praformalar öz ilkinliyini bu və ya digər şəkildə qoruyub saxlayır. Qədim səslərin distribusiyaları nəticəsində ortaya çıxan allomorflar kök sözlərin morfonoloji təkamülünə səbəb olmuşdur. İlkin söz köklərində morfonoloji dəyişmələrin nəticəsi kimi yaranan allomorflar müxtəlif dillərdə qorunmuşdur.

Açar sözlər: *nostratik, dilçilik, aspekt, nəzəriyyə, homogen, kök*

Giriş: XIX əsrdə dünya dilçiliyində müqayisəli-tarixi metodun yaranması ilə dillərin qohumluğu problemi aktuallaşdı. XX əsrdə isə bu nəzəriyyə daha da inkişaf etdirilərək yeni bir nəzəriyyə ilə əvəzləndi. Bu yeni konsepsiya müxtəlif dil ailələrinin bir protodildən törənməsi müddəasını irəli sürən nostratik nəzəriyyə idi. Vaxtilə sovet türkoloqlarının əksəriyyəti nostratik nəzəriyyənin əleyhinə çıxırdılar. Onların nostratik ideyanın əleyhinə çıxmalarının əsas səbəbi o dövrün ideoloji siyasəti idi, çünki sovet dilçiliyində yeni düşüncə tərzinə, yeni ideyalara qarşı mühafizəkarlıq çox güclü idi. Məsələn, akademik Nikolay Marrın tədqiqatları, xüsusilə Yafəs nəzəriyyəsi sovet dövründə bir müddət böyük dəstək qazansa da, sonradan kəskin tənqidlərə məruz qalmışdı. Halbuki stadial nəzəriyyənin banisi olan Nikolay Marr XX əsrin əvvəllərində bütün dünya dillərinin vahid qlottoqonik proses keçdiyini qeyd edirdi. Nostratika tanınmış Altayşünas N.N.Poppe, məşhur xettşünas V.V.İvanov tərəfindən sübut olunmuş nəzəriyyə kimi qəbul edilmişdir.

Bir-biri ilə qohum olmayan dil ailələrində müşahidə edilən kök sözlərdəki paralelliklər bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında iddia olunduğu ki-

mi, qədim dil əlaqələrindən deyil, genetik birlikdən xəbər verir. Yəni müxtəlif dillərdəki çoxsaylı analogiyaların heç də hamısı alınmalar şəklində izah edilə bilməz. Son dövrlərdə nostratika mövzusunda aparılan yeni araşdırmalar bu ideyanın elmi əsaslarını daha da möhkəmləndirir. Müasir kompüter texnologiyaları dünya dillərinin kök sözlərinin geniş müqayisəsinə imkan verir və bu da düzgün statistika əldə etməyə şərait yaradır.

Nəzəri cəhətdən problemə yanaşsaq, dildialekt səviyyəsində protodilin pradillərə, pradillərin isə müxtəlif dialektlərə, müxtəlif dialektlərin də müstəqil dillərə parçalanması şəklində ümumi inkişafın istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, sonradan yaranan dil ailələrinin necə formalaşdığını təsəvvür etmək mümkündür. Müxtəlif sistemli dillərin etimoloji lüğətləri əsasında söz köklərinin müqayisəsini apardıqda mənşə birliyi faktı daha çox nəzərə çarpır, çünki etimoloji lüğətlərdə sözlərin ilkin formaları, arxetipləri əks olunur. Nostratika mövzusunda araşdırmalarda analogi söz köklərinin ortağ arxetiplərinin müəyyənləşdirilməsi dünya dillərinin vahid mənşəyi haqqındakı qənaətləri möhkəmləndirir.

Hələ XIX əsrdə A.Şleyxerin “ağac” və İ.Şmidtin “dalğa” nəzəriyyələri hind-Avropa

dillərinin bir ulu kökdən yaranmasını sübut edirdi. XX əsrin əvvəllərində öncə Alfred Trombetti, sonra isə Eduard Sepir Amerika dillərinin mənşəyinin bir olması fikrini isbat edərək nostratik nəzəriyyə üçün mühüm nəzəri əsaslar yaratdılar. Daha sonralar Cozef Qrinberqin yaratdığı Afroasiya nəzəriyyəsi böyük bir makrodil ailəsinin homogenliyi prinsipinə əsaslanırdı. Bütün bu elmi çalışmalar dünya dilçiliyində nostratik fikirlərin daha da genişlənməsinə və özünə tərəfdar toplanmasına səbəb oldu.

Altayşünaslıqda və türkologiyada Altay və Ural-Altay nəzəriyyələri hər zaman böyük müzakirələrə yol açmış, bu ideyaların həm tərəfdarları, həm də əleyhdarları olmuşdur. Son dövrlərdə aparılan qlobal etimoloji rekonstruksiyalar fərqli qrammatik quruluşa malik dillərin mənşə birliyini üzə çıxarır. Dünya dillərinin kök sözlərinin geniş miqyasda, kompleks müqayisəli-tipoloji təhlili monogenez ideyasının həqiqiliyini göstərir. Müqayisəli-tarixi metodun sərhədini aşan müasir tipoloji müqayisələr dil tarixinə yeni prizmadan yanaşma tələb edir.

Azərbaycan dilçiliyində nostratik nəzəriyyənin mahiyyəti və prinsipləri ən çox Qəzənfər Kazımovun yaradıcılığında açıqlanmışdır. Qəzənfər Kazımovun 1994-cü ildə yazdığı “Qədim sanskrit, müasir türk, rus, ingilis, ərəb və fars dillərində eyniköklü sözlər” adlı məqaləsi Azərbaycan dilçiliyində nostratika mövzusu ilə bağlı aparılan ilkin araşdırmalardan biridir. Müəllif həmin məqalədə qeyd edir ki, son dərəcə qədim olan bir çox faktları keçmə və ya kontakt nəticəsi hesab etmək olmaz. Elə söz kökləri var ki, dünya dillərində geniş miqyasda səpələnmişdir və minilliklər keçməsinə baxmayaraq, kiçik fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Sami, kartvel, hind-Avropa, Ural, dravid və Altay dilləri arasında yaxınlıq, qohumluq görünən dilçilər, bəşərin, bəşər dillərinin və dinlərinin bir kökdən olduğunu düşünən alimlər, yazıçılar da yanılırlar (Kazımov:1997, s.346 - 347). Alim “Azərbaycan dilinin tarixi” əsərində bütün dillərin vahid ulu dildən yaranması ideyasını müdafiə edir: “Ulu dil protodillərə parçalanmış, həmin protodillər sonralar bir və ya bir neçə dil ailəsinin başında durmuşdur. Kök dil – gövdə qol-budaq artıqca Yer üzərində dillər, dil ailələri artıb çoxalmış, minilliklər ərzində bir-birindən təcrid oluna-oluna müstəqilləşmişdir (Kazımov: 2003, s.24).

Buludxan Xəlilov Azərbaycan dilində feillərin fonosemantik inkişafı mövzusunda tədqiqatlarında müxtəlif sistemli dillərdə feil köklərinin homogenliyini müəyyənləşdirmişdir. Alim yazır: “İlkin köklər təsdiq edir ki, müxtəlif dil ailələrindəki bir çox sözlər eyni mənbədən təşəkkül tapmış və formalaşmışdır. İlkin köklərin eyni mənbədən olmasını həm onların zahiri, həm də daxili cəhəti təsdiqləyir. Başqa sözlə, ilkin köklərin forma və məna vəhdəti müxtəlif dil ailələrindəki faktlar əsasında özünü doğruldur. Faktlar isə təsadüfi xarakter daşımır, əksinə, mükəmməl və inandırıcıdır (Xəlilov:1999, s.62). Çingiz Qaraşarlı da nostratik nəzəriyyənin müddəalarını müdafiə edir: “Nostratik dilçilik nəzəriyyəsinə görə, Avropa, Asiya və Afrika qitələrində yayılmış çağdaş türk dil ailələrinin daşıyıcıları heç də əzəldən bu ərazilərdə doğulmamışlar; aralarında çox qədim bir qohumluq olan bu dillərin daşıyıcıları eyni mərkəzdən – onların hamısı üçün ortaq olan ümumi bir vətəndən çıxmadırlar”. O qeyd edir ki, türk dillərinin başqa dil ailələri ilə qohumluğunu göstərən dil faktları yalnız V.M.İlliç-Svitciçin və başqa dilçilərin göstərdikləri nümunələrlə məhdudlaşmır. Latın və türk dillərində aşkar etdiyimiz leksik paralellərin bir çoxunun nostratik mənşəli olduğunu, yəni sonrakı kontaktlarla bağlı olmadığını güman edirik. Bu paralellərin bir çoxu sabit fonetik qanunauyğunluqlar əsasında fərqlənir (Qaraşarlı: 2009, s.12-14). Müsbət haldır ki, Ç.M.Qaraşarlı eyni söz köklərinin müxtəlif dillərdəki variantlarını homogenlikdə görür.

Azərbaycan dilçiliyində də nostratik ideyanın əleyhinə çıxış edən alimlər var. Məsələn, Mübariz Yusifov qeyd edir ki, qohum olmayan dillərdə üfüqi keçid istiqamətli ardıcıl, həmçinin şaquli keçid istiqamətli paralel əlaqələrin mövcudluğu mütəxəssislərdə dünya dillərinin ümumi bir ulu kökün məhsulu olması fərziyyəsinə əsaslandırmaq təşəbbüsünə gətirib çıxarmışdır. Lakin bu fərziyyə özündən əvvəl dünyanın ilkin arxitektonikası barədə fikir ümumiliyinin təsbit olunmasını tələb edir. Bu isə özlüyündə əlçatmaz bir problemdir. Onun fikrincə, dillərin ümumi mənşəyə malik olması barədəki fərziyyələr tək cə sistem və struktura görə yox, həmçinin areala görə də özünü doğrulda bilməz (Yusifov:1994, s.62 - 63). Ancaq müəllif nəzərə almır ki, areal faktı əsas deyil, çünki qədim dövrlərdə insanların müxtəlif qitə

lərə miqrasiyaları nəticəsində dillərin bütün səviyyələrində diferensiallıqlar yaranmışdır. Əraziyə görə dillərin genetik birliyinin inkar olunması düzgün deyil.

Mübariz Yusifov müxtəlif sistemli dillərdə kök morfemlərin müştərəkliyini birhecalı köklərin müqayisəli təhlili, ikihecalı sözlərin müqayisəli təhlili, müştərək sözlərin motivasiya əsasında təhlili üzrə müəyyənləşdirərək həmin uyğunluqların təsadüfi olduğunu göstərir. Müəllif yazır: “Müxtəlif sistemli dillərdə kök sözlərin müştərəkliyinin səbəblərini insanların hansı məkanda yaşamasından asılı olmayaraq onların təbiət hadisələri ilə qarşılıqlı münasibətlərində axtarmaq lazımdır. Belə ki, şüurlu məxluq olan insanların təbiətlə təmasında oxşar imitasiyaların baş verməsi istisna sayılmamalıdır. Təbiət hadisələrinin oxşar imitasiyalarla qavranışı təfəkkürdə oxşar assosiasiyaların yaranmasına səbəb olur (Yusiofov, 2012: s.260-279). Beləliklə, M.İ.Yusifov müxtəlif sistemli dillərdə oxşar köklərin mövcudluğunu analogi təfəkkürlə izah edir. Halbuki dünyanın müxtəlif dillərində müşahidə edilən oxşar söz köklərinin yaranmasını təfəkkür ümumiliyi ilə bağlamaq ideyası etimoloji araşdırmalarda öz əksini tapmır. Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, nostratik söz kökləri vahid bəşər dilinin və ilkin insan təfəkkürünün məhsuludur.

Dilin dərin qatlarına nüfuz etmək üçün müxtəlif sistemli dillərin kök sözlərinin müqayisəyə cəlb edilməsinin mühüm əhəmiyyəti var. Həmin məsələdə, ilk növbədə, müxtəlif sistemli dillərə aid etimoloji, tarixi, tarixi-müqayisəli lüğətlər, mifoloji qaynaqlar, ən qədim yazılı nümunələr köməyə gəlir. İnternet resurslarının sürətlə artmasını, müxtəlif dillərə aid yeni etimoloji lüğətlərin hazırlanmasını da nəzərə alsaq, indi dünya dillərinin kök sözlərini müqayisə etmək imkanları daha genişdir.

Türk dillərinin də aid olduğu Altay dillərinin ən qədim sivilizasiya dillərindən biri olması dəfələrlə sübut edilmişdir. V.M.İlliç-Svitç bu qənaətə gəlmişdir ki, Altay dilləri Ural, dravid, hind-Avropa dillərinə nisbətən nostratik dillərə daha yaxındır (Иллич-Свитыч, 1971, s.69). Ümumiyyətlə, hind-Avropa dilləri ilə müqayisədə, Altay dillərinin daha qədimliyi ideyasının biz də tərəfdarıyıq. Şumer dilindəki söz köklərinin digər dil ailələri ilə nisbətdə daha çox türk dillərindəki söz kökləri ilə uyğunluq təşkil et-

məsi faktı türk dillərinin qədimliyini isbat edir. Altay dillərinin bir qolu olan türk dillərində ilkin kök sözlərin daha çox qorunması iltisacı quruluşla bağlıdır. Məhz Altay dillərində iltisacı quruluşun tədricən sabitləşməsi söz köklərinin ilkin formalarının mühafizə edilməsinə səbəb olmuşdur, çünki iltisacılıq flektivliyə nisbətən söz kökünün dəyişməsinə mane olur. Qədim türk dili ilə müasir türk dilləri arasında morfoloji fərqlərin az olmasının əsas səbəbi də budur.

Dünya dilçiliyinin son inkişaf tendensiyaları sübut edir ki, rekonstruksiyada yeni linqvistik metodlara ehtiyac var, ənənəvi metodlar artıq köhnəlmişdir. A.B.Dolqopolski tipoloji metodu yeni rekonstruksiya metodu kimi dəyərləndirmişdir. Həmin tipoloji metod dil universalilərinin öyrənilməsinə əsaslanır (Долгопольский:1964, s.259). Məhz tipoloji müqayisələr geniş rekonstruksiya üçün zəngin faktlar verir, dünya dillərinin qohumluğunu üzə çıxarır. R.Yakobson tipoloji klassifikasiya və rekonstruksiyanın əlaqəsindən bəhs edərkən göstərir ki, tipoloji araşdırmanın nəticəsi kimi qohum və qonşu dillərdəki uyğun və uyğun olmayan cəhətlərin təhlili müqayisəli-tarixi metod üçün qiymətli məlumat verir (Якобсон:1963, s.102).

Bir-biri ilə kifayət qədər morfoloji, fonoloji, leksik-semantik fərqlərə malik olan hind-Avropa dillərinə və digər dil ailələrinə aid qədim söz kökləri ilə türk və ya geniş aspektdə Altay dillərinə aid qədim söz köklərini müqayisə etdikdə müxtəlif sistemli dillərdə homogen köklərin mövcudluğuna skeptik yanaşmaq lazım gəlir. Məsələn, bəzi bu tipli köklərin analogiyasına nəzər salaq: Azərb. *de-*, yak. *tal* “dil”, qədim türk. *tä-* “demək, danışmaq”, *til* “dil”, qaraçay.-balk.dial. *ta-* “demək”, qədim island. *tal* “söhbət”, *tala* “danışmaq”, elam. *tiri* “danışmaq”, xett. *te*, urartu. *ti* “danışmaq”, türk. *as* // *aş* “yemək”, *iç-* “içmək”, soğdi. *āšam* “içmək, udmaq”, dravid. *asem* “içmək”, alm. *essen* “yemək”, türk.dil. *dişi* // *tişi* “qadın, diş”, qədim island. *dis* “qadın”, latın. *amor* “sevgi”, qədim türk. *amran* “sevgi, dostluq”, türk. *imren-* “qibtə etmək, qısqanmaq”, bask. *amatu* “sevmək”, qədim türk. *ku* // *qu* “səs”, sanskrit. *ku* “səslənmək”, fin.-uqor. *kul* “eşitmək”, koreya. *kui* “qulaq”, yunan. *kaleo* “çağırmaq”, şumer. *gu* “səs”, irland. *guth* “səs”, fars. *gus* “qulaq”, qəd.hind.-Avr. *keus* “eşitmək” (Məhərrəmli: 2016, s.46) və s.

İki və yaxud üç dil ailəsində mövcud olan analogi köklər tarixən dil əlaqələrinin nəticəsi kimi də yarana bilər, ancaq çoxsaylı dil ailələrində müşahidə olunan analogi köklər ulu dilin ortaq söz kökləri kimi qəbul edilməlidir. Məsələn, türkologiyada *kor*, *göz*, *gör*- sözlərinin kök morfemi **kō // *kü* hesab edilir. Müasir uyuş dilinin dialektlərində *gör*- feili *kō*- şəklindədir. Məlum faktdır ki, türk dillərində *r~z* əvəzlənməsi söz yaradıcılığı ilə nəticələnmişdir. Müqayisə edək: qədim Misir. *qaā* “görmək, baxmaq”, qırğ. *qara*- “baxmaq, nəzər salmaq”, Altay. *kara*- “baxmaq, görmək”, türkmən. *karı* “kor”, sami.-hami. **gi* “görmək, baxmaq”, dravid. *gi* “görmək”, qədim hind. *kās* “görünən”, qədim bask. *kus* “baxmaq”, fars. *kur* “kor”, çin. *kan* “baxmaq, izləmək”, *qū* “görüntü”, xatt. *kurru* “görmək, baxmaq” (Məhərrəmli: 2016, s.47). Bu analogi faktlar sübut edir ki, kök sözlərin rekonstruksiyasında qohum olmayan dillərdəki faktlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Fərqli qrammatik struktura malik dillərdə homogen söz kökləri tarix ərzində morfonoloji deformasiyalara məruz qalmış, semantikalarını dəyişmiş, arxetiplərini bu və ya digər formada qismən qorumuş və yaxud da itirmişdir. İlk dilin kök sözləri hər bir dil ailəsinin fonotaktika xüsusiyyətlərinə uyuşmuşdur. Dünya xalqlarının müxtəlif nümayəndələrinin DNT analizi sübut edir ki, irqindən, millətindən asılı olmayaraq, bütün bəşər eyni genofonda malikdir. Nostratik nəzəriyyə təsdiqləyir ki, hind-Avropa, Altay, Ural, kartvel, dravid, sami dillərinin mənşəyi eynidir, çünki bu dillərdə elə analogi faktlar var ki, həmin faktlar dillərarası əlaqələrin nəticəsi kimi izah edilə bilməz.

Merrit Ruhlen qeyd edir ki, dünya dillərinin monogeneziyini linqvistik araşdırmalarla bioloji araşdırmaların inteqrasiyasına əsaslanmaqla da sübut etmək mümkündür (Рулєн:1991: s.17). Dilçilik inkişaf etdikcə vaxtilə bir çox alimlər tərəfindən qəbul edilməyən nostratik konsepsiyanın tərəfdarları da artmaqdadır. Müasir komparativistikada dilə genetik-tipoloji yanaşma metodu onun əsas və vacib elementlərindən birinə çevrilmişdir. İndiyə qədər türk dilləri ilə digər, qohum olmayan dillərdəki uyğunluqlarla bağlı müxtəlif tədqiqatlar və statistikalar aparılmışdır. Dünya dillərindəki analogi söz köklərini 3 qrupa ayırmaq mümkündür: 1) təsadüfən uyğun gələn köklər;

2) əlaqə, kontakt (təmas) nəticəsində keçən sözlər; 3) homogen köklər.

Dünya dillərində təsadüfən uyğun olan sözlərin bir qismi təfəkkür yaxınlığı ilə, yəni hər hansı bir hadisəyə insanların eyni reaksiya verməsi ilə bağlıdır. Məsələn: Azərb. *hoppanmaq*, ing. *to hop* “atılmaq, tullanmaq”, Azərb. *vay*, ing. *wow* (vau) “təəccüb nidəsi”, fars. *va* “vay, aman” və s. Yəni emosionallıq, ekspressivlik ifadə edən bu tipli sözlər dünya dillərində təsadüfən uyğun gələ bilər. Ancaq bu fikri müxtəlif sistemli dillərdə olan bütün analogi sözlərə şamil etmək olmaz. Müxtəlif sistemli dillərdə şaxələnməmiş, derivasiyaya uğramış, yeni mənalar və biçimlər qazanmış ortaq köklər var.

Etirazlar ola bilər ki, dünya dillərinin qohumluğu yalnız söz səviyyəsində sübut edilə bilməz. Ancaq Aydın Məmmədov qeyd edirdi ki, dillərin yaxınlıq səviyyəsində müəyyənləşməsində leksik qat əvəzsiz rol malikdir (Məmmədov: 1983, s.6). Eyni zamanda yalnız fonoloji uyğunluqlarla dünya dillərinin qohumluğunu isbat etmək olmaz. Morfoloji və sintaktik, yəni qrammatik uyğunluqlar da nəzərə alınmalıdır, lakin unutmayaq ki, bəşər dilinin ilkin forması məhz söz səviyyəsində idi. Qrammatik formalar, sintaktik konstruksiyalar protodillərin sonrakı dövrlərində yaranmışdır. Buna görə də müxtəlif sistemli dillərin qohumluğunu sübut edən başlıca amil söz köklərinin leksik-semantik və fonoloji uyğunluğudur. Tipologiyasından asılı olmayaraq hər bir dildə nostratik köklər bu və ya digər səviyyədə qorunmuşdur.

Müxtəlif sistemli dillərdə mənşəyi eyni olan sözlər məhz nostratik köklərdir. Həmin köklər dünya dillərinin nostratik mərhələsinin reliktidir. Dünya dillərindəki ortaq söz köklərini konkret bir dilə aid etmək düzgün deyil, yəni bu cür köklər vahid protodildən qaynaqlanır. Təbii ki, nostratik söz kökləri hər bir dilin spesifik fonetik, morfoloji xüsusiyyətlərinə uyğun forma almışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, yer üzərində ulu dil protodillərə parçalandıqdan sonra eyni sözün izomorfları qohum protodillərdə (indiki dil ailələrinə aid kök dildə) hər bir insan cəmiyyətinin, hər bir tayfanın, xalqın səciyyəsinə müvafiq inkişaf yolu keçmişdir (Kazımov: 1997, s.33).

Nostratik söz köklərindəki morfonoloji və fonoloji şaxələnməni izləmək üçün **öl*- “tələf olmaq, məhv olmaq” feil kökünə nəzər salaq. Belə ki, bu nostratik kök morfemin morfonoloji in-

kişafında *k*, *g*, *v* protetikliyi və *a~o~ö~u~i* əvəzlənmələri müşahidə olunur. Ural dillərinə aid olan qədim perm dilindəki *kul* “ölmək” feil kökünün müasir ingilis dilindəki *kill* “öldürmək” feili ilə fonetik və semantik yaxınlığını sübut etməyə ehtiyac yoxdur. *K* anlautunu protetik səs hesab etsək, Azərbaycan dilindəki *öl-* feili ilə bu köklərin homogenliyini müəyyənləşdirmək mümkündür. Müqayisə edək: prussk. *gallan* “ölüm”, sami.-hami. **gal* “öldürmək”, monqol. *ala* “öldürmək, qətlə yetirmək”.

Firudin Cəlilov *öl-* feilinin daqur, xett, latın, yunan, macar, udmurt dillərində işlənməsini areal faktı ilə izah edir və onun həmin dillərin faktları ilə uyuşmadığını göstərir (Cəlilov:1988, s.177). Halbuki areal faktı əsas deyil, fonetik və semantik uyğunluq mühümdür. İlk köklərdə anlautda protetik səslərin yaranması məlum faktdır. Türk dillərindəki analogi köklərə nəzər salaq: tuva., tofalar. *qalqan* “rəhmətlik”, Sibir.tatar. *kalmak* “ölüm”.

Dünya dillərində *kal~kul~kil~gal~vil~öl* tipli morfonoloji keçidlər tamamilə qanunauyğun prosesdir. *Öl-* feilindən yaranan *ölü* sifəti

qədim türk qaynaqlarında *ölüg* variantında işlənməmişdir: Monqol dillərində həmin sifət *ölük* variantındadır. Hind-Avropa dillərinin əcdadları sayılan xett və toxar dillərindəki söz kökləri müasir çuvaş dilindəki feil kökü ilə uyğunluq təşkil edir: çuvaş. *vil* “ölmək”, toxar. *wal // wäl* “ölmək”, xett. **uola* “ölüm”. Digər analogi faktlar qədim hind-Avropa dillərindədir: **al // *ol* “fəlakət, ölüm”. Qədim özbək dilində də *kal-* feili “ölmək” anlamını ifadə etmişdir. Göründüyü kimi, hind-Avropa və sami-hami dillərindəki feil kökü ilə türk dillərindəki feil kökü arasında diferensiallıq, sadəcə, bir səs fərqi ilə müşahidə olunur.

Nəticə:

Müqayisəli-tipoloji və müqayisəli-tarixi metod bir-biri ilə inteqrasiya olunduqda nostratik dilçiliyin real nəticələri ortaya çıxır. Nostratik aspektli araşdırma, ilk növbədə, müxtəlif sistemli dillərə aid zəngin analogi dil nümunələrinin toplanmasını tələb edir, çünki burada bir dil ailəsinin deyil, bir neçə dil ailəsinin faktlarının müqayisəyə cəlb olunması vacib şərtidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlilov, F.A. (1988). Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, Maarif, 286 s.
2. Xəlilov, B.Ə. (1998). Feillərin ilkin kökləri. Bakı: ADPU, 220 s.
3. Xəlilov, B.Ə. (1999). Azərbaycan dilində feillərin fonosemantik inkişafı / filologiya üzrə elmlər doktorluğu dissertasiyasının avtoreferatı / Bakı, 66 s.
4. Kazımov, Q.Ş. (1997). Qədim sanskrit, müasir türk, rus, ingilis, ərəb və fars dillərində eyniköklü sözlər // Sənət düşüncələri. Bakı, s. 333 - 347
5. Kazımov, Q.Ş. (2003). Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Təhsil, 583 s.
6. Qaraşarlı, Ç.M. (2009). Aralıq dənizi hövzəsinin erkən sakinləri – türklər. Bakı: Elm və təhsil, 280 s.
7. Məhərrəmli, B. (2016). Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı: Xəzər Universiteti, 302 s.
8. Məmmədov, A.M. (1983). Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer-türk leksik paralelləri // Azərbaycan filologiyası məsələləri, Bakı: Elm, I buraxılış, s. 5 – 24.
9. Yusifov, M.İ. (1994). Türk dillərində kök sözlərin fonomorfolojiyası (səs keçidləri). I hissə. Gəncə: H.Zərdabi adına Gəncə Dövlət Universiteti, 79 s.
10. Yusifov, M.İ. (2012). Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 320 s.
11. Ruhlen, M. (2006). Dillərin vahid kökeni. Ankara: Öncü Basımevi, 186 s.
12. Долгопольский, А.Б. (1964). Гипотеза древнейшего родства языковых семей северной Евразии с вероятностью точки зрения // Вопросы языкознания. Москва: Вопросы языкознания, 1964. №2, с. 53 - 64.
13. Иллич-Свитыч, М.В. (1971). Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Сравнительный словарь. Т.I-III. Москва, “Наука”, Т.I, 370 с.
14. Рулен, М. (1991). Происхождение языка: ретроспектива и перспектива // Москва: Вопросы языкознания, №1, с. 5 - 19.
15. Якобсон, Р. (1963). Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание // Москва: Новое в лингвистике, 1963. вып.3, с. 95-105.

THEORETICAL ASPECTS OF NOSTRATIC LINGUISTICS

SUMMARY

The paper widely analyzes the theoretical aspects of nostratic linguistics and analyzes the views on the essence of this theory. Although common word roots in modern world languages have undergone morphological-phonological changes, and root+affix have undergone fusion for thousands of years; it is possible to prove their unity of origin with the help of etymological studies. True, it is somewhat difficult to prove the genetic unity of today's landscape of world languages. However, the rapid publication of etymological dictionaries of different languages in recent years, the growth of electronic resources allows to conduct a complex comparison of ancient word roots in languages of different system. When comparing the language facts in the etymological dictionaries of different languages, we encounter an incredible similarity in both the phonology and semantics of the root words. As we descend into the deep layers the language, the kinship of world languages become more prominent. Sound reflexes, sound transitions, metathesis, prostheses, cases of reduction, phonotactic properties must be taken into account in the etymological interpretation of the nostratic roots. No matter how fast the modifications in the root words in each language, the praforms retain their relevance anyway. Allomorphs, which appeared as a result of the distribution of ancient sounds, caused the morphological-phonological evolution of the root words. Allomorphs formed as a result of morphological-phonological changes in the initial roots of word are preserved in different languages.

Keywords: *nostratic, linguistics, aspect, theory, homogeneous, root*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НОСТРАТИЧЕСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ

РЕЗЮМЕ

В статье широко анализируются теоретические аспекты ностратической лингвистики и взгляды относительно сущности этой теории. Хотя общепринятые корни слов в современных языках мира претерпели морфологические изменения, а корень+аффикс подверглись фузии на протяжении тысячелетий, доказать их единство происхождения возможно посредством этимологических исследований. Правда, доказать генетическое единство современного ландшафта мировых языков довольно сложно. Однако стремительное издание этимологических словарей разных языков в последние годы, рост электронных ресурсов позволяют проводить комплексное сопоставление древних корней слов в разнотипных языках. При сопоставлении языковых фактов в этимологических словарях разных языков мы сталкиваемся с невероятным сходством, как в фонологии, так и в семантике корневых слов. По мере того как мы внедряемся в глубинные слои языка, родство мировых языков становится все более заметным. Звуковые рефлекссы, звуковые переходы, метатезы, протезы, случаи редукции, фонотактические свойства должны учитываться в этимологической интерпретации ностратических корней. Независимо от того, как быстро изменяются корневые слова в каждом языке, праформы все равно сохраняют свою первостепенность. Алломорфы, появившиеся в результате распространения древних звуков, обусловили морфонологическую эволюцию корневых слов. Алломорфы, образовавшиеся в результате морфонологических изменений исходных корней слова, сохраняются в разных языках.

Ключевые слова: *ностратический, лингвистика, аспект, теория, гомогенный, корень*